

УДК 342.951:004

ЗОЛОТАР О.О., кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
НДІ інформатики і права НАПрН України

ОСОБЛИВОСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

***Анотація.** Стаття присвячена аналізу наукових поглядів та реалій інформаційної безпеки людини в умовах гібридної війни.*

***Ключові слова:** інформаційна безпека, гібридна війна, права людини.*

***Summary.** The article is devoted to the analysis of scientific views and realities of human information security in conditions of hybrid warfare.*

***Keywords:** information security, hybrid warfare, human rights.*

***Аннотация.** Статья посвящена анализу научных взглядов и реалий информационной безопасности человека в условиях гибридной войны.*

***Ключевые слова:** информационная безопасность, гибридная война, права человека.*

Постановка проблеми. До 2014 року поняття “гібридна війна” було мало відоме в українському медіа середовищі, серед політиків і пересічних громадян. Поодинокі науковці, що займались вивченням політичних наук та стратегічних комунікацій, та ще військові, розуміли, що мається на увазі під цим терміном. Більш поширеними були категорії “інформаційна війна”, “інформаційне протиборство”, “інформаційна зброя”, хоча й вони використовувались часто з дещо футуристичним і публіцистичним забарвленням. Протягом останніх років ситуація докорінно змінилась. І від розуміння сутності і небезпек стану гібридної війни, в якій опинилась не лише окупована частина України, а вся держава, значною мірою залежить державна політика гарантування безпеки людини, її прав та свобод в кожній сфері, в т.ч. інформаційній.

Результати аналізу наукових публікацій. Питанням дослідження проблем інформаційної безпеки та інформаційних воєн присвячується все більша кількість праць науковців різних галузей наук – безпекознавців, військових, юристів, політологів, філософів, соціологів, журналістів, психологів і освітян, а навіть, філологів. Зокрема, Алещенко В., Архипова Є., Беляков К., Брижко В., Горбулін В., Довгань О.Д., Сербін В., Кормич Б., Магда Є., Петрик В., Пилипчук В., Почепцов Г., Толубко В., Требін М., Хворост Х., Хофман Ф. у своїх працях розкривають окремі аспекти проблематики. Так широка зацікавленість цією тематикою свідчить, якою складною і комплексною є проблема, а також, що її вирішення знаходиться поза межами предметної сфери однієї галузі науки і потребує системного міждисциплінарного підходу. При підготовці цієї публікації було опрацьовано значний масив інформаційних ресурсів, як-то повідомлення в медіа, соціальних мережах, друкована продукція, а також кіно-, теле- і відеоматеріали.

Метою статті є узагальнення поглядів щодо реалій інформаційної безпеки людини в умовах гібридної війни.

Виклад основного матеріалу. Одноставного визначення гібридної війни не існує. Так, у західній науковій думці орієнтовно вже з середини 2000-х років з’являється поняття “гібридна війна”, однак у багатьох випадках вона трактувалася в інших термінах

та поняттях, ніж це спостерігається тепер. Для характеристики сучасного протистояння України і Росії можуть бути застосовані такі поняття, як “неконвенційна війна”, “нерегулярна війна” (irregular warfare) чи “змішана війна”, або ж спонсоровані державою “гібридні війни”, в яких вказується на “розмивання” обрисів військового конфлікту та залучення до нього невійськових засобів, які у звичному стані не мають прямого стосунку до класичного військового протистояння [1].

Сутність гібридної війни розкривається через синергію різних вимірів протистояння – інформаційного, політичного, економічного, соціального, гуманітарного, воєнного. При цьому глобальною ціллю гібридної війни є закріплення частини стратегічно важливих ресурсів країни-жертви за агресором. При цьому “передача” таких ресурсів здійснюється елітою “країни-жертви” добровільно, адже сприймається нею не як загарбання, а як рух шляхом розвитку та зміни ментальності народу, яка в результаті трансформації губить свої основні цілі і духовні цінності, замінюючи їх морально-психологічними ілюзіями і міфами агресора [2].

Є. Магда визначає гібридну війну як прагнення однієї держави підпорядкувати собі іншу за допомогою політичних, економічних, інформаційних інструментів. Саме тому в умовах гібридної війни бойові дії є другорядними, а на перший план виходять інформаційні операції та інші важелі впливу [3].

На думку Ф. Хофмана, гібридна війна включає географічну, економічну, ідеологічну та інформаційну сфери [4]. Проте досвід України свідчить, що поле бою, на якому розгорнула свої операції Російська Федерація, є значно ширшим. Г. Почепцов зазначає, що “гібридна війна розгорнута на всіх можливих напрямках, це не лише інформаційна війна. Це одночасно економічна, репутаційна, смислова, людська... На неї повинні працювати всі, хто має вплив на населення: актори, співаки, письменники, режисери. Військові дії задають лише фон для більш масштабної війни в людському розумі” [5].

Требін М. відзначає, що гібридна війна, “по-перше, поєднує конвенційні і неконвенційні бойові дії та відповідних учасників цієї війни (поряд зі збройними силами дійовими учасниками стають терористи, найманці, партизани, ополченці, бандформування, спецпідрозділи інших держав тощо); по-друге, початок “гібридної” війни пов’язаний з використанням неконвенційних методів ведення бойових дій незаконними збройними формуваннями; по-третє, протягом усієї “гібридної” війни дуже важливе значення надається боротьбі за розум і душі людей, тобто інформаційній боротьбі, де основними дійовими суб’єктами виступають також не військові, а цивільні: ЗМІ, телебачення, Інтернет, інші засоби масової комунікації” [6].

Таким чином, негативні інформаційно-психологічні впливи закладають підґрунтя для подальших операцій, що спрямовані проти інтересів України на всіх рівнях – особи, суспільства і держави.

Головнокомандувач об’єднаних Збройних сил НАТО в Європі Ф. Брідлав зазначив – “Це найбільш дивовижний інформаційний блицкриг, який ми коли-небудь бачили в історії інформаційних воєн”. Інформаційний фронт “гібридної війни” розгортається одразу на кількох напрямках. Передусім: (1) серед населення в зоні конфлікту; (2) серед населення країни, проти якої здійснюється агресія, однак територія якої не охоплена конфліктом; (3) серед громадян країни агресора і (4) серед міжнародного співтовариства” [1].

Враховуючи, що Російська Федерація, як наступник “спадщини” школи безпеки СРСР, володіє значним досвідом використання науково розроблених і перевірених на практиці традиційних і нових методів впливу, то весь цей арсенал комплексно використовується в інформаційній війні проти України. При цьому, використовуються

різні форми і засоби впливу в залежності від напрямку і сфери впливу. Вплив, що чиниться на політичне становище України, різниться в самій Україні, в Російській Федерації і в міжнародному інформаційному просторі. Значних масштабів набула діяльність різноманітних “фондів”, “культурних товариств”, “аналітичних центрів” і просто “експертів” проросійської спрямованості в Європі, а також каналу RT і мережі “Спутнік”, які використовуються для пропагандистських цілей.

Втручання у внутрішню політику відбувались через підтримку політичних партій та окремих політичних діячів, маніпулювання енергетичною залежністю, використанням підірваного авторитету влади у населення, інвестуванням в українські корпорації, в першу чергу медіа, розпалювання етнічної ворожнечі, маніпулювання мовним питанням, а також моніторинг ситуації і використання внутрішніх криз. Власне, завдяки останньому, на думку В. Горбуліна, відбулася настільки швидка анексія території АР Криму. Зокрема, серед передумов, які сприяли, він визначає: ослаблення центральної влади та часткове “безвладдя” на тлі зміни влади; зростання суперечностей (а швидше — актуалізація вже наявних) між Центром і регіонами; незадовільний психологічний і матеріально-технічний стан українських безпекових структур; антагонізм між різними силовими структурами; особливо активна інформаційно-пропагандистська робота Росії саме в Криму протягом усіх років незалежності України [1].

Внутрішньополітичний вплив значною мірою реалізується також через соціокультурну та гуманітарну сфери. Серед них протидія переосмисленню власної історичної спадщини, нівелювання українських культурних цінностей і формування проросійських настроїв у суспільстві у спосіб насаджування міфу про спільний «русский мир», заперечення існування окремої від росіян української нації з власною мовою, культурою та історією тощо.

Експерти вважають, що інформаційний вплив з метою підготовки плацдарму для гібридної війни розпочався щонайменше в 2004 році, коли стало зрозуміло, що Україна не має наміру залишатися в фарватері російської зовнішньої політики, прагне бути самостійним суб’єктом міжнародних відносин. Тоді ж розпочався інформаційний вплив РФ, скерований на пропаганду і власного, і українського народів проросійськими/антиукраїнськими ідеями за рахунок підміни справжньої реальності й історичних подій симулякрами (образами того, чого не існує чи не існувало насправді), розповсюдженням напівправди та використанням інших інформаційних технологій [7].

Пропаганда набувала різних форм в залежності від етапу інформаційної кампанії та цільової аудиторії, на яку була скерована. Прикладів є безліч. Ще задовго до 2014 року на російському телебаченні, яке транслювалось також і на всій території України масово з’являлись передачі з “суперечливими історичними” фактами – як Крим раптом став частиною УРСР, чисєю культурною спадщиною є історія Київської Русі, яка мова походить від давньоруської тощо. Вже під час військового протистояння був анімаційний фільм створений нібито дітьми, що втекли з Донбасу в РФ, основним посилом якого було “Рятуйте людей Донбасу”.

Напівправа використовувалась активно під час анексії Криму, коли російські ЗМІ заявляли про масовий перехід українських силовиків або про добровільну здачу військових частин, складів, зброї, інших військових об’єктів російським військовим.

Використовувалось також поєднання фактів, наприклад, у програмі “Сьогодні” на каналі “НТВ світ” від 02.03.14 р. йшлося про референдум щодо статусу Криму, що має відбутись 30 березня 2014 р., нібито цілком в дусі сучасних європейських реалій, нагадавши при цьому про заплановані аналогічні заходи в Шотландії (18 вересня 2014 року) та Каталонії (9 листопада 2014 року) [8].

І великого поширення набули симулякри* (або в публіцистиці – “фейки”). Найбільш вдале визначення симулякра, на нашу думку, дано американським літературним критиком Фредріком Джеймісоном – “точна копія, оригіналу якої ніколи не існувало”. Прикладами симулякрів є: “фашисти в Києві”, “звірства каральних батальйонів”, “розп’яті хлопчики”, використання Україною заборонених озброєнь. Стратегічна мета експлуатації цих симулякрів – замінити об’єктивні уявлення цільових груп про характер конфлікту тими “інформаційними фантомами”, які потрібні агресору. Чим тонша психічна організація людини, тим емоційно вразливіша вона до неконтрольованого людиною інформаційного впливу [9].

Інформаційно-психологічні впливи підсилюються традиційними адміністративно-силовими методами порушення інформаційних прав і свобод людини – перешкоджання діяльності ЗМІ, обмеження доступу до мережі чи окремих ресурсів. Наприклад, на початку збройного протистояння було використано механізми блокування ресурсів, що активно спростовували (могли спростовувати) неправдиві повідомлення. Зокрема, свого часу на виконання вимог Роскомнадзору в соцмережі ВКонтакте було заблоковано сторінки “Правого сектору” та “Євромайдану” [10].

Окрім нових ЗМІ, активно використовуються традиційні способи пропаганди за допомогою преси, радіо, телебачення, кіно- та і друкованої продукції. Захист інформаційного простору України було розпочато навіть не відразу після початку АТО, численні серіали та фільми, радіо та телепередачі з антиукраїнськими настроями масово транслювалися загальнонаціональними в українському ефірі.

Яскравим прикладом інформаційно-психологічного впливу на свідомість дітей в умовах протистояння між Україною та Росією є друкована продукція. В окупованому Луганську було представлено новий ілюстрований дитячий пізнавально-розважальний журнал “Вежливые человечки”. Продукція розрахована на дошкільнят та дітей молодшого шкільного віку. Головними героями оповіді є героїчні дітлахи в образах так званих “бійців Малоросії”, а в негативних героях цієї оповіді не складно упізнати Президента України, Прем’єр-міністра та Секретаря РНБО. Таке перекручування фактів, паплюження та зневага до перших осіб держави формує у дитячій свідомості викривлену картину сприйняття сьогодення, змінює їх цінності та життєві орієнтири і навряд чи зможе виховати з них гідну особистість з високим рівнем правосвідомості та громадянською позицією [11].

Використання інформаційної зброї для впливу на широку аудиторію, в тому числі міжнародну, передбачає існування мережі установ, що використовуються як інструменти інформаційного впливу РФ. Зокрема, на забезпечення пропаганди в інтересах РФ працюють Інтернет-портал “Sputnik”, що є інтерактивним майданчиком з можливістю підключення Інтернет-радіостанції “Sputnik”, а також Інтернет-доступу до телеканалів RT, де мовлення здійснюється 45 мовами [12].

Окрім того, існує мережа так званих наукових установ і громадських організацій, що діють за межами РФ (“Інститут стран СНГ”, “Международный институт политической экспертизы”, “Русский институт”, “Інститут национальных стратегий”, “Кавказский институт демократии” та “Інститут евразийских исследований”), спеціально-створені молодіжні “недержавні” організації (Кримський “Прорив”, закарпатський Русинський “Прорив”, “Євразійський союз молоді”, та фонди (“Русский мир”)) [13].

---

* Симулякр (фр. simulacres, від лат. simulo, “робити вигляд, прикидатися”) – “копія”, яка не має оригіналу; термін який ввів в обіг постмодерніст Жорж Бата.

В цілях пропаганди використовуються також медіаресурси, що знаходяться у приватній власності громадян РФ. Наприклад, на початку 2016 року телеканал Life news повідомив, що ФСБ РФ отримала інформацію про підготовку терористичних нападів з боку ІДІЛ в місцях масового скупчення людей в Києві. Більше того, ФСБ встановило десять осіб потенційних терористів, дані про яких буцімто були передані до СБУ. Реакція СБУ була короткою і виваженою – суха констатація того, що не існує жодних контактів з ФСБ, а даний посил – чергова підробка. “Сенсація” залишилася майже поза увагою українських ЗМІ. За декілька днів британське видання The Independent опублікувало матеріал, в якому лейтмотивом стало планування Україною відправки військ в Сирію. При цьому наводиться “анонімне джерело з Міністерства оборони України”. За даними газети, Київ готується відправити військовий контингент до Сирії для підтримки Заходу в боротьбі з ІДІЛ. Плюс один із мотивів є можливість зіткнутися з російськими військами, тому що українці зараз найкращі у світі “у знанні тактики і мови росіян”, – зазначали в “The Independent”. На відміну від попередньої новини, дана “сенсація” мала певний резонанс в Україні. Міністерство оборони України заперечило, а також було встановлено, що “The Independent” належить російському олігархові Олександру Лебедєву, що має вагомі частки в таких гігантах російського бізнесу як РАО ЄЕС “Россия” і “Аерофлот” [14].

Слід звернути увагу, що ситуація щодо інформаційної безпеки громадян України умовно може бути класифікована на кілька категорій:

1) інформаційна безпека громадян України, що проживають АР Крим та на тимчасово окупованих територіях;

2) інформаційна безпека військовослужбовців та інших осіб, що безпосередньо беруть участь в АТО, членів їх сімей, а також мирного населення української території, де відбувається АТО;

3) інформаційна безпека населення України, що проживає на “мирних” територіях.

Держава має обов’язок захистити людину від реальних та потенційних загроз, а також зловживань “інформаційною владою” у будь-якій сфері життєдіяльності суспільства і держави [15].

Моніторинговий Огляд, підготовлений Кримською правозахисною групою на підставі матеріалу, зібраного у травні 2017 року, зазначає про порушення права на свободу зібрань, свободу слова і висловлювання думки [16]. На порушення свободи слова припадає близько 20 % з 246 правопорушень [17], зафіксованих “Крим SOS” станом на травень 2016 р. Журналісти зазнають утисків у вигляді обшуків, допитів, переслідувань, криміналізації висловлювань. Під таким тиском велика кількість журналістів, не згодних з окупаційною політикою російської влади, були вимушені залишити територію півострова. Так само, як і на російській території, в окупованому Криму знищуються незалежні ЗМІ. Зокрема, інформаційне агентство “Крымские новости QHA” отримало відмову в реєстрації, припинило свою діяльність на території Криму і переїхало до Києва. ФСБ Росії неодноразово перевіряла кримськотатарську газету “Авдет”. 1 квітня 2015 р. припинили своє мовлення телеканал АТР та інші ЗМІ однойменного медіа холдингу (телеканал Lale, радіостанції “Майдан” і “Лідер”), які не пройшли перереєстрацію відповідно до російського законодавства через відмову в ліцензіях від Роскомнагляду. АТР розпочав свою роботу в Києві і транслює мовлення на Крим через супутник. У лютому 2016 р. канал ініціював кампанію “Врятуй АТР” щодо припинення роботи каналу вже в Україні через фінансові проблеми та відсутність належної підтримки з боку Кабінету міністрів України [18]. Постановою Кабінету Міністрів України [19]

про фінансову підтримку ТОВ “Телевізійна компанія “Атлант-СВ”, досягнуті домовленості про реструктуризацію боргу за супутникове мовлення та питання його погашення. Реакцією на обшуки у незалежних журналістів, які почалися зранку 19 квітня 2016 р., стало відкрите звернення від представників експертного та правозахисного середовища [20] до Президента України, ВРУ, МЗСУ, силових структур АР Крим на теренах України з вимогою озвучити офіційну позицію держави щодо кожного конкретного випадку порушення прав людини на тимчасово окупованій території АР Крим, фіксувати та розслідувати ці злочини.

Окрім того, мають місце порушення прав, що безпосередньо пов’язані зі свободою інформації – права на освіту, свободи совісті, релігії та віросповідання, права на правову допомогу тощо. Особливих переслідувань зазнають представники кримсько-татарського народу.

Звичайно, на фоні незаконних затримань та утримань, залучення дітей до збройних формувань, сексуального насильства та інших злочинів [21], що пов’язані з військовим конфліктом на сході України, порушення інформаційних прав виглядають не настільки значимими, проте забезпечення реалізації більшості прав людини не є можливим у сучасному суспільстві без свободи інформації. Інформування населення на тимчасово окупованих територіях залежить від сукупності чинників: технічної можливості – переважна частина обладнання знищена, те що збереглось – захоплене; психологічної складової – значна частина населення не готова сприймати інформацію з позицію української держави; мешканці обирають ті джерела, які забезпечують психологічний комфорт; сприйняття інформації обумовлене родинними зв’язками з бійцями ДНР і ЛНР, а також соціальною складовою – надходженням гуманітарної допомоги, існуючою комунальною інфраструктурою тощо; змістовної (контентної) складової – приховання особливо важливої інформації про стан справ у будь-якій сфері; занурення важливої інформації в масив “інформаційного сміття”; підміна термінів або трансформація сенсу; відведення уваги на події в інших сферах; керування термінами, які легко сприймаються суспільством, але які не мають не тільки чіткого визначення, але і за своєю суттю не відповідають цій предметній галузі; заповнення інформаційного простору неприйнятною інформацією тощо; невизначеність державної інформаційної політики в Україні, а також рівнем фінансування.

Інформаційна безпека другої категорії пов’язана з особливою значимістю інформаційно-психологічного впливу для безпосередніх учасників бойових дій, членів їх сімей та населення території, де здійснюється АТО. Насамперед йдеться про захист військ від інформаційно-психологічного впливу супротивника з метою зниження небезпеки негативного інформаційно-психологічного впливу на органи військового управління, особовий склад військ та населення; забезпечення ефективного управління військами; зміцнення морально-психологічного стану особового складу військ [22]. Важливою складовою інформаційної безпеки цієї категорії осіб є якісне і своєчасне надання психологічної допомоги як під час перебування в АТО, так і після повернення додому. Значення має також інформаційна та правова підтримка учасників АТО та їх сімей.

Висновки.

Таким чином, на нашу думку, державна інформаційна політика має враховувати специфіку різних категорій населення, які зазнають інформаційно-психологічних впливів з різною інтенсивністю та різними методами.

Підтримуємо думку Требіна М., що “будь-яка війна, у тому числі й “гібридна”, колись закінчиться, а інформаційна боротьба за розум і серця людей не закінчиться ніколи, оскільки ми вступили в інформаційну епоху, де головним джерелом багатства та благополуччя людей стає інформація” [6]. Тому національна та міжнародна інформаційна політика має враховувати реалії становлення інформаційного суспільства і бути спрямованою на забезпечення цілісності особи та її здатності до розвитку, як визначальних категорій буття людини.

Використана література

1. Горбулін В. “Гібридна війна” як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. – Режим доступу : https://dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu_html
2. Хамзатов М.М. Влияние концепции сетецентрической войны на характер современных операций // Военная мысль. – 2006. – № 7. – С. 13-17.
3. Магда Є.В. Гібридна війна : вижити і перемогти / Є.В. Магда. – Х. : Віват, 2015. – 304 с.
4. Hoffman Frank G. Hybrid Warfare and Challenges / F.G. Hoffman // Joint Force Quarterly (JFQ). – 2009. – Issue 52, Forth Quarter. – P. 34-39.
5. Почепцов Г. Гібридна війна : інформаційна складова. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridna_viyna_informatsiyana_skladova
6. Требін М. П. “Гібридна” війна як нова українська реальність // Український соціум. – 2014. – № 3. – С. 113-127. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2014_3_13
7. Лазоренко О.А. Інформаційний складник гібридної війни Російської Федерації проти України : тенденції розвитку // Стратегічні пріоритети. – 2015. – № 3. – С. 124-133.
8. Сегодня. Итоговая программа 2 марта 2014 года. – (Відеоматеріал). – Режим доступу : <http://www.ntv.ru/peredacha/itogovaya/m22900/o227537>
9. Хворост Х.Ю. Інформаційно-психологічний вплив у розрізі безпеки здоров'я // Наука і освіта. – 2016. – № 2-3. – С. 184-191.
10. Щодо інформаційно-психологічної складової агресії Російської Федерації проти України (за результатами подій 1 – 2 березня 2014 року) : аналітична записка. – (Національний інститут стратегічних досліджень). – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1476>
11. В ЛНР издали детский журнал “Вежливые человечки”. – Режим доступу : <http://korrespondent.net/ukraine/3630876-v-lnr-yzdaly-detskiy-zhurnal-vezhlyvye-chelovechky>
12. Російське іномовлення як інструмент маніпулювання громадською думкою у трансатлантичному просторі : аналітична записка. – (Національний інститут стратегічних досліджень). – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1834>
13. Петрик В., Канарський Ю. Методи гібридної війни Росії проти України. Напрями протидії // Information Technology and Security. – 2015. – Vol. 3, № 1. – С. 30-37.
14. Інформація про участь українських військових у боротьбі з ІДІЛ в Сирії – фейк. – Режим доступу : <https://www.pravda.com.ua/news/2016/02/1/7097433>
15. Пилипчук В.Г., Брижко В.М. Інформаційна безпека та приватність у сфері захисту персональних даних // Інформація і право. – 2016. – № 4(19). – С. 60-70.
16. Правозахисники опублікували звіт про порушення прав людини у Криму. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/07/30/7150877>
17. Права людини в Криму / “Крим SOS”. – Режим доступу : <http://crimeamap.Krymsos.com/ru/map.html>
18. Українська держава не оплачує мовлення в окупованому Криму – (Муждабаєв. Перший український інформаційний). – Режим доступу : <http://www.5.ua/okupaciya-krimu/Ukrainskaderzhava-ne-oplachuie-movlennia-v-okupovanomu-Krymu-Muzhdabaiev-107352.html>

---

19. Про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які були депортовані з території України : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.16 р. № 303. – (Урядовий портал). – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248985249>

20. Закликаємо припинити переслідування журналістів у Криму. – Режим доступу : <https://docs.google.com/document/d/1krMs7UCaB5MTp5hRGbg9jZwaqOV3pdoInTjaPXsgpuY/edit>

21. Порушення прав людини під час конфлікту на Донбасі розглянуть в Раді ООН з прав людини. – Режим доступу : <https://www.radiosvoboda.org/a/28403693.html>

22. Алещенко В.І., Сербін В.Г. Проблеми захисту від негативного інформаційно-психологічного впливу противника // Мат. машини і системи. – 2010. – № 1. – С. 77-86.

~~~~~ * * * ~~~~~
